

Conclusies

De migratiesamenleving

Kleinhans, R.J.; Van Ostaijen, M.; Seibel, K.A.

Publication date

2022

Document Version

Final published version

Published in

De migratiesamenleving

Citation (APA)

Kleinhans, R. J., Van Ostaijen, M., & Seibel, K. A. (2022). Conclusies: De migratiesamenleving. In R. Kleinhans, M. van Ostaijen, & K. Seibel (Eds.), *De migratiesamenleving: Migratie en diversiteit als gordiaanse knoop* (pp. 119-128). Boom.

Important note

To cite this publication, please use the final published version (if applicable). Please check the document version above.

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download, forward or distribute the text or part of it, without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license such as Creative Commons.

Takedown policy

Please contact us and provide details if you believe this document breaches copyrights. We will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Reinout Kleinhans – Mark van Ostaijen – Kimberly Seibel (red.)

DE MIGRATIE SAMENLEVING

MIGRATIE EN DIVERSITEIT ALS GORDIAANSE KNOOP

Boombestuurskunde

DE MIGRATIESAMENLEVING

MIGRATIE EN DIVERSITEIT ALS GORDIAANSE KNOOP

Onder redactie van:

REINOUT KLEINHANS

MARK VAN OSTAIJEN

KIMBERLY SEIBEL

Boom bestuurskunde

Den Haag

2022

Omslagontwerp en opmaak binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Dit boek is gepubliceerd in open access met licentie CC-BY-NC-ND. Onverminderd de afspraken over reprorecht en de readerregeling staat deze licentie hergebruikers toe het materiaal te verspreiden, te herschikken, aan te passen en er op voort te bouwen, in elk medium of formaat voor niet-commerciële doeleinden, en alleen zolang de naam van de maker wordt vermeld. Als u het materiaal herschikt, aanpast of erop voortbouwt, moet u het gewijzigde materiaal onder identieke voorwaarden in licentie geven.

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden veeleenvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van veeleenvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet of de reprorechtregeling van Stichting Reprorecht dient daarvoor een billijke vergoeding te worden voldaan aan Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp, www.reprorecht.nl). Voor het veeleenvoudigen en openbaar maken van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave als toelichting bij het onderwijs, bijvoorbeeld in een (digitale) leeromgeving of een reader (art. 16 Auteurswet), dient een regeling te worden getroffen met Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

ISBN 978-94-6236-315-1

NUR 741

www.boombestuurkunde.nl

10 Conclusies

REINOUT KLEINHANS, MARK VAN OSTAIJEN EN KIMBERLY SEIBEL

Inleiding

Nederland is in de afgelopen decennia een migratiesamenleving geworden. Er komen migranten vanuit alle delen van de wereld. Sommigen blijven voor langere tijd, anderen verlaten na verloop van tijd ons land weer. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) constateert dat de ‘vlottendheid’ en verscheidenheid in onze migratiesamenleving sterk zijn toegenomen. Dat maakt het samenleven ingewikkelder (WRR, 2020). Daarom behandelt dit boek een select aantal thema’s die blijk geven van een onlosmakelijk verband tussen migratie en migratiegerelateerde diversiteit, en de sturingsdilemma’s die daaruit voortkomen. Want migratie en diversiteit leiden tot een breed scala van vragen over grondrechten, participatie, burgerschap, noodopvang, huisvesting, onderwijs en arbeidsmarkt. Dit zijn complexe, sterk verweven vraagstukken, die zich niet beperken tot een enkele bestuurslaag, ruimtelijke schaal of maatschappelijk domein en daarmee ook *governance*-uitdagingen opleveren.

Het is een bewuste keuze (zie hoofdstuk 1) om geen alomvattend overzicht te bieden van de *state-of-the-art* kennis over de *governance* van migratiegerelateerde diversiteit. We gebruiken de metafoer van de gordiaanse knoop om de complexiteit te duiden en te laten zien dat deze knoop zich niet makkelijk laat ontwarren of reduceren tot ‘simpele’ diagnoses en oplossingen. Want, om in die beeldspraak te blijven, hoe harder men eraan trekt, hoe vaster zo’n knoop komt te zitten. Er valt dus weinig anders te doen, dan de vraagstukken in hun volledige complexiteit te begrijpen – iets wat we in deze bundel doen vanuit verschillende perspectieven: geschiedenis, rechten, sociologie, bestuurskunde, geografie, ontwikkelingsstudies, economie en stedenbouw – toegepast op een aantal thema’s. In dit slothoofdstuk trekken we conclusies en schetsen we enkele dwarsverbanden tussen de verschillende bijdragen.

In deze conclusie maken we de balans op wat die verschillende perspectieven ons leren over ‘de migratiesamenleving’. We nemen daarbij drie dwarsverbanden tussen de verschillende bijdragen waar:

1. de complexiteit van en sterke verwevenheid tussen migratie en diversiteit;
2. de mate waarin *governance*-vraagstukken in een *multi-level setting* geplaatst kunnen worden;
3. de politisering van migratie en diversiteit.

In het volgende zetten we deze drie opbrengsten nader uiteen, en maken de balans op tot welke handelingsperspectieven dit aanzet.

Sterke verwevenheid

Ten eerste is een belangrijke bijdrage van dit boek dat het de doorgaans gescheiden werelden van (de *governance* van) migratie en diversiteit samenbrengt en met elkaar confronteert. De hoofdstukken behandelen voorbeelden van maatschappelijke kwesties die vaak besproken worden onder de vlag van migratie *of* diversiteit, terwijl deze kwesties feitelijk sterk verweven zijn. Migratie is een aandachtspunt op verschillende sturingsniveaus, maar dit is niet altijd goed zichtbaar omdat de bijbehorende kwesties nogal eens besproken worden onder de noemer diversiteit, internationalisering of discriminatie en (on)gelijkheid. Migratiebeleid is veelal een internationale en Europese aangelegenheid terwijl diversiteitsbeleid zich meer op nationaal en gemeentelijk niveau afspeelt. Vraagstukken gekoppeld aan migratie gaan vaak over bewegingen langs en over (lands)grenzen,¹ terwijl diversiteitsvraagstukken meer worden opgevat als een ‘interne’ aangelegenheid. Het zichtbaar maken van die verbindingen helpt om de verwevenheid tussen de domeinen helder te benoemen,

1 Er is veel discussie over de vraag of vluchtelingen ook tot de categorie ‘migranten’ gerekend kunnen worden. Beleidsmatig kan de vluchtelingenproblematiek op een aantal punten niet onder de noemer migratie geschaard worden, vanwege de specifieke beleidskaders. In de praktijk is de scheidslijn tussen migranten en vluchtelingen echter bijna niet te maken. In dit boek worden vluchtelingen mede daarom tot migranten gerekend.

evenals de manier waarop migratie- en diversiteitsvraagstukken in elkaars verlengde liggen.

Zo roept de komst van (arbeids)migranten van gisteren vragen op omtrent het gebruik van cultuurvoorzieningen van vandaag (zie Janssen en Verboord) en de sociale zekerheid van morgen (zie Van Vliet en Suari Andreu). En de dilemma's die vandaag ontstaan in de botsing tussen Europees migratie- en asielbeleid en de pogingen van lokale organisaties om menswaardige noodopvang te bieden aan vluchtelingen, bijvoorbeeld op Lesbos en in Calais (zie Hilhorst, Hagan en Quinn), houden direct verband met de huisvestingsvraagstukken van morgen en overmorgen (zie Schrover en Kleinhans). Schrover laat in haar hoofdstuk zien dat migratie en integratie van oudsher huisvestingsproblemen opleveren, waarin de beschikbaarheid van woningen in hoge mate bepalend is voor de verblijfsduur en omstandigheden van migranten. Het hoofdstuk van Kleinhans laat zien hoe sturing op diversiteit (naar inkomen en daarmee op klasse en migratieachtergrond) samenhangt met migratie en migratiegerelateerde diversiteit in een stedelijke context. Die verwevenheid komt sterk tot uiting in de wijze waarop beleid zich uitlaat over de gewenste bevolkingssamenstelling ('sterke schouders', 'sociale stijgers') in wijken en steden. Van Ostaijen toont zelfs dat die verwevenheid zich niet alleen opdringt als realiteit, maar ook al vervat zit in de manier waarop we over migratie spreken en denken. Zijn hoofdstuk nodigt ons uit om meer te denken in termen van klassenmigratie, als alledaags fenomeen. Het grensverkeer van klassenmigratie verwijst niet naar het oversteken van landsgrenzen, maar naar de alledaagsheid van statusangst, onzekerheid, schaamte en schuld. Van Ostaijen biedt door middel van het begrip klassenmigratie mogelijkheden om vraagstukken van migratie en diversiteit in elkaars verlengde te kunnen zien en tot de verbeelding te laten spreken als een vraagstuk van herkenning in plaats van uitsluiting en problematisering.

Schakelen en schuren tussen bestuurslagen

De verwevenheid zit niet alleen in de dagelijkse realiteit van de vraagstukken, maar wordt ook zichtbaar vanuit een bestuurlijk perspectief.

Daarmee sluiten we aan bij de tweede belangrijke les die ook spreekt uit een aantal hoofdstukken. Migratie- en diversiteitsvraagstukken zijn complexe kwesties die zich uitstrekken over verschillende maatschappelijke sectoren, zoals onderwijs, arbeid, huisvesting en cultuur. Deze overlap vergt niet alleen een integrale kijk, maar ook een *governance* perspectief op migratie- en diversiteitsvraagstukken, die zich tegelijkertijd manifesteren op verschillende schalen en bestuurslagen en zo een *multi-level* karakter hebben (zie ook figuur 1, hoofdstuk 1).

Politici, beleidsmakers, maatschappelijke organisaties en *practitioners* op verschillende niveaus werken (vrijwillig) samen of zijn daartoe veroordeeld, bijvoorbeeld omdat gemeenten verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van Europese of landelijke wetgeving. In die bestuurlijke context komen partijen op verschillende schaalniveaus soms lijnrecht tegenover elkaar te staan. Enkele hoofdstukken hantieren een *governance* perspectief binnen een *multi-level setting* om dit inzichtelijk te maken. Van der Woude en Van Iersel laten de bestuurlijke spagaat zien ten aanzien van de opvang van uitgeprocedeerde asielzoekers. Het restrictieve beleid van de nationale overheid, dat feitelijk verbiedt om deze groep migranten onderdak te geven, is op lokaal niveau moeilijk uitvoerbaar. Om mensonterende omstandigheden te voorkomen bieden gemeenten als ‘verzetsdaad’ wel degelijk opvang aan uitgeprocedeerde asielzoekers: de zogenoemde bed-bad-brood-voorziening.

Ook de bijdrage van Hilhorst, Hagan en Quinn legt deze spanningen in de *governance* bloot. Er zijn internationale verdragen die lidstaten van de Verenigde Naties voorschrijven hoe ze moeten omgaan met vluchtelingen uit oorlogsgebieden. Tegelijkertijd werpt het Europese immigratie- en asielbeleid allerlei uitdagingen op voor hulpverleners. Veel nationale regeringen beschouwen migratie als economisch gemotiveerd of als een bedreiging voor hun nationale veiligheid. De consequentie is dat de lokale hulpverlening op bijvoorbeeld Lesbos en in Calais tot stand komt via moeizame gelegenheidscoalities van vrijwilligers, niet-gouvernementele organisaties (ngo’s), en officiële

humanitaire organisaties. De bestuurslogica van die *multi-level governance setting* schuurt en werkt soms in tegengestelde richtingen. Soms komt de druk daarbij van bovenaf, maar veeleer ook van onderop. Verschillende hoofdstukken (Van der Woude en Van Iersel, Scholten en Kleinhans) laten zien dat lokale overheden druk uitoefenen op de nationale overheid om beleid en wetgeving aan te passen of in een andere richting te ontwikkelen. Daarbij is een veelgehoord verwijt van gemeenten dat de nationale overheid te weinig oog heeft voor de complexiteit van de uitvoering van beleid en regelgeving op lokaal niveau, en de gemeenten daartoe ook te weinig macht en middelen verstrekt. Zo is de Wet bijzondere maatregelen grootstedelijke problematiek (Wbmgp), ook wel bekend als de ‘Rotterdamwet’, vooral tot stand gekomen door een actieve lobby van Rotterdam en enkele andere steden. Zij wilden meer lokale sturingsmogelijkheden op woonruimteverdeling voorhanden hebben, om zo bewust de sociaaleconomische en culturele diversiteit van de bevolking van bepaalde wijken te beïnvloeden (zie hoofdstuk Kleinhans). Bovendien heeft een volwaardige migratiesamenleving oog voor die superdiverse context waarin we leven en die eisen stelt aan de kwaliteit en diversiteit van (publieke) voorzieningen, zeker ook op lokaal niveau. Zo concluderen Janssen en Verboord dat die superdiversiteit nog niet goed weerspiegeld wordt in het aanbod van cultuurvoorzieningen, dat onvoldoende aansluit bij nieuwe Nederlanders. En dat is allesbehalve een Randstedelijk verhaal, maar sluit aan bij de superdiverse realiteit van veel Nederlandse gemeenten.

De voorgaande voorbeelden illustreren de bestuurlijke en beleidsmatige fluïditeit van de manier waarop een migratievraagstuk overgaat in een diversiteitsvraagstuk, en andersom. Dit boek toont waarom een integraal *governance*-perspectief nodig is om de verwevenheid tussen migratie en diversiteit beter te leren begrijpen. De hoofdstukken leggen de bestuurlijke spanningen bloot en confronteren ons met de uitdagingen van een migratiesamenleving, zoals de WRR in 2020 suggereerde.

Politisering van migratie en diversiteit

Problemen spreken nooit alleen voor zichzelf. Wat een issue tot een probleem of zelfs een ‘crisis’ maakt, is de kern van democratische politiek. En daarmee komen we, na de sterke verwevenheid, en de *multi-level governance* bij een derde conclusie van dit boek. Al decennia kunnen migratie- en diversiteitsvraagstukken en de bijbehorende *governance* rekenen op stevige aandacht van democratisch gelegitimeerde bestuurders en politici op alle bestuurlijke niveaus (lokaal, regionaal, nationaal, Europa). Bijna alle hoofdstukken illustreren de *politisering*, oftewel het proces waarin vraagstukken omtrent migratiegerelateerde diversiteit steeds meer in politieke besluitvormingsprocessen worden getrokken, doordat ze een plaats krijgen op de politieke agenda. Dat zorgt aan de ene kant voor veel middelen en betrokkenheid op zo’n vraagstuk. Dat is vanuit democratisch perspectief een zegen, gegeven de humanitaire belangen en misstanden die optreden bij bijvoorbeeld de opvang van vluchtelingen en huisvesting van arbeidsmigranten.

Aan de andere kant zorgt de politisering voor een enorme politieke en bestuurlijke ‘drukte’ om op zo’n vraagstuk zichtbaar te handelen. Daardoor wordt het lastig om binnen zo’n integraal en *multi-level governance* vraagstuk tot afstemming en coördinatie te komen, zoals Van der Woude en Van Iersel in hun bijdrage laten zien. Er is veeleer sprake van democratisch gelegitimeerde doven-dialogen (mensen of partijen die in een dialoog niet naar elkaars standpunten willen luisteren) en patstellingen in beleid, die leiden tot frustraties in de uitvoering door *practitioners*. Bovendien wordt die gepolitiseerde context gemakkelijk beïnvloed door ongefundeerde meningen en stellingnames, die het formuleren van *evidence-based* beleid in de weg kunnen staan. Dit zien we met regelmaat gebeuren bij maatschappelijke en politieke zorgen over de consequenties van migratie en diversiteit. Een voorbeeld betreft de veronderstelling dat (arbeids)migranten uit Midden- en Oost-Europa via uitkeringen en toeslagen een onevenredig grote claim op de sociale zekerheid zouden leggen. Op basis van objectieve registerdata tonen Van Vliet en Suari Andreu in hun bijdrage echter aan dat de instroom van arbeidsmigranten

niet leidt tot meer of hogere uitkeringen en toeslagen dan voor Nederlanders het geval is. Dit type onderzoek is vanwege beschikbaarheid van data en rekenkracht van computers pas sinds kort mogelijk, waardoor het eerder niet goed mogelijk was om een genuanceerd en scherp beeld te krijgen. Vanwege het sterk gepolitiseerde debat over arbeidsmigratie en het maatschappelijke en politieke sentiment van de laatste jaren waarin recht-toe-recht-aan oplossingen de voorkeur genieten, is het maar zeer de vraag of politici ontvankelijk zijn voor onderzoeksuitkomsten die (de ernst van) migratiegerelateerde problemen nuanceren. Ook Scholten betoogt in zijn bijdrage dat de politisering en democratische druk om te denken via simpele oplossingen en *quick fixes* ('sluit de grenzen') op gespannen voet staat met de complexiteit van migratie en diversiteit.

Voor overheden en andere actoren die de consequenties van migratiegerelateerde diversiteit ten volle willen begrijpen, kan het varen op 'standaard' beleidsinformatie tot verkeerde of incomplete inzichten leiden. De bijdrage van Janssen en Verboord is illustratief in dit verband. Zij constateren dat lagere cultuurdeelname en lager gebruik van cultuurvoorzieningen door groepen met een migratieachtergrond vaak wordt geduid in termen van sociaaleconomische kenmerken van de betrokkenen (zoals een lager opleidingsniveau), maar vreemd genoeg niet aan de hand van kenmerken van het culturele aanbod zelf. Ondanks alle beleidsaandacht voor culturele diversiteit en de participatie van mensen met een migratieachtergrond, bieden de bestaande beleidsstudies en statistieken hierover slechts globale informatie, aldus Janssen en Verboord. Zeker voor de grote, superdiverse steden wordt het steeds urgenter om in hun cultuurbeleid ook rekening te houden met de talrijke nieuwe migrantengroepen die zich hier gevestigd hebben of hier tijdelijk verblijven.

Dat is bijzonder belangrijk aangezien de recente beleidsgeschiedenis een aaneenschakeling van momenten bevat waarop beleid als 'mislukt' wordt afgedaan en steeds weer wordt gezocht naar een nieuw beleidsparadigma. Denk aan het minderhedenbeleid en het integratiebeleid uit de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw. Vooral de bijdragen van Schrover en Scholten tonen dat bepaalde zaken bij

herhaling als ‘nieuw’ aangeduid worden en dat via ‘verbale vernieuwing’ dezelfde problemen en veronderstelde oplossingen periodiek terugkeren, al dan niet in wisselende gedaanten. In zijn bijdrage begrijpt Scholten deze weerbarstigheid vanuit een complexiteitsperspectief. Hij neemt de stelling in dat in plaats van een ‘falen’ van beleid in termen van *output* of resultaten, er eerder iets mis lijkt te zijn in de dynamiek van beleidsontwikkeling. Daarbij lijkt het heilzaam om te stoppen met het denken dat migratie- en integratieproblemen ‘definitief’ opgelost kunnen worden.

Die bevinding staat echter haaks op het huidige politiek-maatschappelijke klimaat. Want veel politici en bestuurders hebben de mond vol van ‘problemen oplossen’, ‘daadkrachtig handelen’ of ‘doorpakken’. Helaas is het denken in ‘daadkrachtige’ oplossingen veelal een onderdeel van het probleem. Misschien ligt dat ook aan ons taalgebruik. Een ‘oplossing’ is een metaforische beeldspraak, die – anders dan de gordiaanse knoop – niet meer als zodanig wordt herkend. Zo lossen suikerkorrels op in water. Die reactie is een oplossing, waar ook de beleidsmetafoor vandaan komt. Het woord ‘oplossing’ belooft dat er iets uit het zicht verdwijnt. Maar net als bij de suikerkorrels die zichtbaar in water oplossen en daarmee water zoeter maken, voegt een oplossing in de sociale werkelijkheid veelal iets toe. Vaak is dat een nieuw probleem. Zo zorgt de standaardoplossing voor fileproblematiek (meer asfalt) voor meer problemen (verkeersongelukken en uitstoot van schadelijke stoffen). De bijdrage van Van der Woude en Van Iersel toont hoe een ogenschijnlijk simpele landelijke beleidsinsteek – zo snel mogelijk uitzetten van uitgeprocedeerde asielzoekers – op lokaal niveau een humanitair probleem veroorzaakt. Het denken in oplossingen creëert vaak weer nieuwe problemen. Het is aan beleidsmakers, *practitioners* en ngo’s om zich reflexief te verhouden tot en soms te verzetten tegen de politisering van migratie en diversiteitsvraagstukken die kan zorgen voor de tragiek van simpele oplossingen, *quick-fixes* en kennisarme beleidsvoorstellen.

Tot slot

Met dit boek hebben we een poging gedaan om de variëteit, de constanten, de complexiteit en de noviteit van migratie en migratiegerelateerde diversiteit weer te geven. We hebben gepoogd om die complexiteit als serieus uitgangspunt te nemen door vanuit verschillende disciplines het een en ander te doordenken en te ontrafelen. Daarmee spreken we de hoop uit dat dit boek helpt om anders te kijken, denken en handelen. Elke verandering begint immers met een verandering van inzicht.

De titel van deze bundel is geïnspireerd op de subtitel van een advies van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid uit 2020. De WRR constateert in dat advies dat de ‘vlottendheid’ en verscheidenheid in onze migratiesamenleving sterk zijn toegenomen (zie ook hoofdstuk 1). Op basis hiervan beveelt de WRR een proactieve beleidsaanpak aan. Met onze bundel werken wij een aantal uitgangspunten voor zo’n aanpak verder uit. Werk maken van de migratiesamenleving vergt van politici, beleidsmakers, maatschappelijke organisaties en *practitioners* dat ze:

1. oog hebben voor complexiteit van en sterke verwevenheid tussen migratie en diversiteit;
2. *governance*-vraagstukken in een *multi-level setting* weten te plaatsen;
3. zich reflexief kunnen verhouden tot de veelvuldige en sterke politisering van migratie en diversiteit om zich te kunnen verzetten tegen de tragedie van beleidsoplossingen, *quick fixes* en kennisarme inzichten.

Daarmee komt het werken aan en binnen die migratiesamenleving neer op beleidsmatig, bestuurlijk en politiek ‘grensverkeer’. *Beleidsmatig* tonen verschillende hoofdstukken in deze bundel de fluiditeit tussen migratie- en diversiteitsbeleid, aangezien de migratieproblemen van gisteren de diversiteitsvraagstukken van morgen kunnen zijn. Tegelijkertijd vormen migratie en diversiteit veelal ambtelijk en beleidsmatig gescheiden werelden. Daarom vraagt de huidige

migratiesamenleving om het beslechten van grenzen tussen beleidsdisciplines en het begrijpen van de samenhang tussen migratie- en diversiteitsvraagstukken. Beleidsmatig grensverkeer kan helpen om de ambtelijk gescheiden werelden wat meer in elkaars verlengde te organiseren.

Bestuurlijk grensverkeer betreft de kunst van het schakelen tussen verschillende bestuurslagen en erkent de noodzaak om vraagstukken in een meerlagig *governance*-perspectief te plaatsen. Veel migratie- en diversiteitsvraagstukken verhouden zich moeizaam tot de bestuurlijke grenzen en schaalniveaus van landen, gemeenten en veiligheidsregio's. Omdat zulke vraagstukken in potentie grenzeloos zijn, doen bestuurders er goed aan om hun zichtveld te vergroten.

Ten slotte vergen migratie en diversiteit ook *politiek* grensverkeer. We hebben het belang getoond van kennisrijke inzichten op basis van gedegen onderzoek, en het nemen van afstand tot het denken in politieke *quick fixes*. Politiek grensverkeer behelst het opzoeken van kennis voorbij de horizon van partijpolitieke programmapunten en te denken voorbij de dagelijkse politisering. Het is nodig om de veelal spanningsvolle relaties tussen kennis, politiek en beleid enigszins te verbeteren.

Het voorgaande sluit naadloos aan op datgene waar klassieke migratiepatronen ons voortdurend mee confronteren: verkeer over landsgrenzen. Zodoende is dit boek een warm pleidooi om dat grensverkeer niet louter voor te behouden aan 'migranten', maar ook aan degenen die aan de *governance* van migratie en migratiegerelateerde diversiteitsvraagstukken werken. Laat dit een inspiratie zijn voor het noodzakelijke beleidsmatige, bestuurlijke en politieke grensverkeer dat wijzelf te doen hebben, als wetenschappers, *practitioners*, bestuurders, politici, beleidsadviseurs en vele anderen. Dat lijkt ons een grenzeloos interessante ambitie en ook heilzamer dan harder trekken aan deze gordiaanse knoop.